

Comparatieve filosofie

Nieuwe wegen in een intercultureel landschap

Het daadwerkelijke doordenken van Heinz Kimmerle (1930-2016)

Henk Oosterling & Renate Schepen

Een Afrikaans gezegde zegt, dat als een 'wijze' sterft het is alsof er een bibliotheek is afgebrand. Met het overlijden van Heinz Kimmerle vergaat een Wereldbibliotheek, zo getuigen Henk Oosterling en Renate Schepen in dit In Memoriam.

Op 17 januari is Heinz Kimmerle (Solingen, Duitsland), emeritus hoogleraar filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR), overleden. Kimmerle heeft in de afgelopen 40 jaar nieuwe wegen ontsloten in het Nederlandse filosofische landschap. Een maand voor zijn overlijden op 17 december 2015 overhandigden wij hem zijn zesde Liber Amicorum *Doordenken doorwerken, intercultureel en ecosociaal denken en doen*.¹ Basis voor dit boek vormde de inzet van een van Kimmerles vele boeken: *Entwurf einer Philosophie des Wir. Schule des alternativen Denkens* (Ontwerp van een filosofie van het wij. School van het alternatieve denken)² uit 1983. Kimmerle bleek zijn tijd vooruit te zijn, want hij geeft in dit boek reeds de urgentie aan om ons denken letterlijk te veranderen

door onze verhouding tot de natuur en tot vreemdelingen te herzien. We begrijpen na Parijs 2015 met zijn aanslagen en klimaatop dat we ons hoe dan ook op een radicaal andere manier tot de wereld, tot elkaar en tot onszelf moeten gaan verhouden. De natuur werkt niet meer mee en de Anderen zijn allang niet meer elders. Zij wonen allang naast ons of komen uit alle delen van de wereld naar Europa. Kimmerle schetst in dit boek programatisch een ontwerp voor een relationele filosofie van het 'wij'.

De kافت voor het Liber Amicorum, een kunstwerk van de Surinaamse kunstenaar Marcel Pinas, is intuïtief gekozen. Pas enkele dagen voor de overhandiging van het boek, ontdekken we wat de titel van het kunstwerk 'Tembe anga Kibiiman' betekent en hoe veelzeggend dit is voor het werk van Heinz Kimmerle. 'Tijd nemen om te denken met degenen die niet gezien/gehooft worden'. Als iets de filosofische arbeid van Kimmerle kenmerkt, is het dat hij voortdurend luistert en ruimte schept voor 'andere' stemmen en communicatievormen in het filosofische landschap. In het eerste Liber Amicorum voor zijn 60ste verjaardag dat hij in 1990 krijgt, worden door Henk Oosterling vijf periodes in zijn lange denkweg onderscheiden: (1) van de theologische naar algemene hermeneutiek van Gadamer, (2) van de hermeneutiek naar de dialectiek, met het zwaartepunt op Hegel, Marx en Bloch, (3) via Irigaray en Derrida van de dialectiek naar het differentiedenken en (4) van het differentiedenken naar zijn interculturele filosofie met als zwaartepunt Afrikaanse filosofie. Uiteindelijk brengt dit hem naar de vraag (5) hoe de ervaring met Afrikaanse filosofie waar hij zich vanaf 1989, als het onderzoeksproject Interculturele Filosofie op de Erasmus Universiteit wordt opgestart, intensief mee bezighoudt, terugwerkt op onze westerse filosofie.³

Hoewel voor Heinz Kimmerle het gesproken woord voorop stond, heeft hij er met zijn immense reeks teksten zorg voor gedragen dat we kunnen blijven voort-

Dr. Renate Schepen studeerde wijsbegeerte aan de VU, aan de University of Ghana in Legon en aan de Universidad de La Republica in Montevideo. Zij zet zich in om het filosofisch landschap in Nederland intercultureler te maken. Zij werkte vele jaren samen met Heinz Kimmerle. Momenteel ontwikkelt zij met Jan Flaming de basisopleiding 'interculturele filosofie' op het ISVW in Leusden. De opleiding start op 28 januari 2017 met een symposium over het werk van Heinz Kimmerle. www.doordacht.net
Dr. Henk Oosterling studeerde Japans en wijsbegeerte aan de Universiteit van Leiden en wijsbegeerte onder Heinz Kimmerle aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Vanaf 1985 werkte hij met Kimmerle samen. Hij volgde hem in 1990 op in het vak Dialectiek en differentiedenken. Op intercultureel gebied droeg hij vanuit zijn expertise van de Japanse cultuur in de door Kimmerle georganiseerde symposia en publicaties bij aan de dialoog met andere filosofen. Samen met en ook over Kimmerle publiceerde hij een aantal boeken. In 2007 nam hij het co-redactieschap van hem over van *Studies in Intercultural Philosophy*. www.henkoosterling.nl, www.vakmanstad.nl

bouwen op zijn kennis. November 2015 kwam zijn studieboek 'Interculturele filosofie' uit. Hij beschrijft daarin hoe het filosofisch denken sinds de Verlichting gekenmerkt wordt door een eurocentrisch discours. Op zoek naar de wortels van de westerse filosofie laat hij echter ook zien, hoe er al in de Griekse oudheid sprake was van interculturele uitwisseling. Het Griekse denken wortelt in zowel de oude Egyptische mysteries en wetenschap als in de hermetische wijsheid van het Nabije Oosten. Filosofen als Pythagoras en Plato reisden naar Egypte om hun religieuze en wetenschappelijke ideeën te verdiepen.⁴ Maar tijdens de Verlichting wordt de Europese cultuur steeds meer als het hoogste stadium van historische ontwikkeling van de hele wereld beschouwd. Hegels systematische filosofie getuigt daarvan. Kimmerles jarenlange werk aan een kritische heruitgave van Hegels verzamelde werken in het Hegel Archiv in Keulen en later Bochum schraagt zijn inzicht dat aan een samenhangende filosofische traditie van Thales tot Hegel niet kan worden vastgehouden. Toch heeft deze fictieve voorstelling lange tijd ons denken over filosofie beheerst. Dit wordt misschien wel het meest markant geïllustreerd door Heideggers opvatting dat Europa en filosofie een pleonasme zijn: Europa is filosofisch en filosofie is Europees. Op 19 december jl. verzorgde Heinz Kimmerle, die toen net terug was van een lezingentrip in Taiwan, nog een studiedag voor Stichting Filosofie Oost-West met als thema 'de urgentie van interculturele filosofie.' Adorno en Horkheimer indachtig, pleitte hij voor een Verlichting van de Verlichting.

Een Afrikaans gezegde zegt, dat als een 'wijze' sterft het is alsof er een bibliotheek is afgebrand. Met het overlijden van Heinz Kimmerle vergaat een Wereldbibliotheek. Als maatschappelijk betrokken filosoof heeft hij zijn denken voortdurend verweven met actuele en historische gebeurtenissen op het wereldtoneel. In dit In Memoriam willen we stilstaan bij een aantal belangrijke momenten uit zijn leven, ook al blijft dit een voorlopig beeld. Ook na zijn dood blijft zijn denken onderweg en blijft het doorwerken. Indirect door de vele filosofen die hij heeft opgeleid, maar expliciet op het gebied van interculturele filosofie, een gebied dat in Nederland door zijn filosofisch pionierswerk uitgegroeid is tot een volwassen onderzoeksgebied.

1957-1976: Tussen Solingen en Bochum

In 1957 promoveert Kimmerle in Heidelberg bij Hans-Georg Gadamer op de hermeneutiek van Schleiermacher. Voor zijn diepgravende studie naar Ernst Blochs

principe van de hoop, waarvoor hij met Bloch samen in gesprek gaat, ontvangt hij de Klopstock Stichting Prijs. Vanaf 1964 werkt hij samen met Otto Pöggeler in het Hegel Archief in Bonn en vanaf 1969 in Bochum aan de historisch-kritische bezorging van Hegels verzamelde werken. Daar ontmoet hij Heidegger. Het is kenmerkend voor Kimmerle dat hij lid en later bestuurslid wordt van twee internationale Hegelverenigingen: een in West- en een in Oost-Duitsland. Hij zal ze in 1992, na de val van de muur, in Rotterdam voor het eerst bij elkaar brengen.

Net als nu is de politieke situatie in Europa in het begin van de jaren zeventig gespannen. Ontvoeringen en aanslagen van linkse stadsguerrilla bewegingen zijn aan de orde van de dag. Na de studentenopstanden in 1968 in Parijs en elders splijt de academische gemeenschap in voor- en tegenstanders van hervormingen. Heinz Kimmerle staat, in tegenstelling tot Adorno en Habermas, achter de studenten. Zijn bezoeken aan de gevangenen leden van de Rote Armee Fraction worden hem niet in dank afgenomen. Ondanks de idealistische verwantschap is Kimmerle uitgesproken kritisch over het geweld van de RAF dat niet meer te rechtvaardigen is.⁵ Niettemin wordt hij in zijn colleges nauwlettend in de gaten gehouden. Hij dreigt zelfs een Berufsverbot te krijgen: ontslagen omdat hij teveel Marx doceert.

1976-1987: Tussen Duitsland en Nederland

Mede door dit verhitte politieke klimaat gaat Kimmerle in 1976, als hij in Rotterdam mede op verzoek van studenten van de Centrale Interfaculteit uitgenodigd wordt, het hoogleraarschap 'Methodieken van de Filosofie' aan de Centrale Interfaculteit aan de Erasmus Universiteit op zich te nemen, in op dit verzoek. Hij neemt zelf het dialectisch denken voor zijn rekening. Hij verhuist met zijn gezin naar Zoetermeer. Studenten serieus nemen is zijn inzet. Jaarlijks neemt hij hen mee naar de internationale symposia over post-dialectisch denken op de 'inter-Universiteit' in Dubrovnik. In Rotterdam nodigt hij regelmatig een keur van internationale denkers uit. Onder invloed van het Franse differentiedenken van Derrida en Irigaray met wie hij zijn leven lang vriendschappelijke contacten onderhoudt, zet hij zijn kritiek op Hegels eenheidsdenken, zo kenmerkend voor de eurocentrische focus van de westerse filosofie, geleidelijk om in een denken over verschillen of differenties. In Rotterdam is differentiedenken vanaf dat moment en tot op de dag van vandaag deel van het curriculum.⁶

In navolging van Adorno wijst Kimmerle in zijn werk

ook veelvuldig op de diepere verwantschap tussen kunst en filosofie. Hij heeft op zijn favoriete Duitse Waddeneiland Fehmarn tussen 1971 en 1991 intensieve contacten met een kunstenaarsgroep, waaronder Fritz Vahle. Met zijn Stichting voor Interculturele Filosofie en Kunst (IFK) zal hij na zijn emeritaat zijn bemoeienissen met kunst, en dan vooral Afrikaanse kunstenaars, voortzetten. In een niet aflatende reeks teksten verdedigt hij de stelling dat er in kunst met betrekking tot het eigenlijk esthetische en in de filosofie met betrekking tot het eigenlijk filosofische, geen geschiedenis en zeker geen vooruitgang bestaat. In beide disciplines staat de gelijkwaardigheid tussen verschillende culturen centraal.

Begin tachtiger jaren verandert er opnieuw veel in de wereld. Terwijl Thatcher en Reagan het neoliberalisme in hun beleid verankeren, komen de Grünen in 1983 voor het eerst met 27 zetels in het Duitse parlement. In Nederland neemt het verzet tegen kernenergie toe. In toenemende mate besluiten gastarbeiders die dan nog geen allochtonen heten, hun gezinnen te laten overkomen. De multiculturele samenleving staat in de steigers. Op persoonlijk vlak lijdt Kimmerle een groot verlies als zijn vrouw Ellen in 1982 sterft.

In 1983 maakt hij het bestand op van zijn filosofische denkweg. Na afscheid genomen te hebben van de dialectiek, schrijft hij zijn *Entwurf einer Philosophie des Wir*. Daarin worden programmatisch de thema's uiteengezet waar in dat tijdsgewricht mee wordt geworsteld en waaraan Kimmerle zich het komende decennium zal wijden. De uiterst gecomprimeerde tekst is een gedegen academische exercitie. Kimmerle, die als Hegelkenner alle ins en outs van het Duitse idealisme kent, schrijft een systematische kritiek op de grondcategorieën van Hegels eenheidsdenken. Ook het gedachtegoed van de Frankfurter Schule wordt door hem bekritiseerd. Deze polemiek voert hij midden jaren tachtig in Nederland met Habermasianen als Kunneman, Koningsbergen, Keulartz en Korthals. Voor Kimmerle bevindt 'het denken' zich op een omslagpunt dat hij als 'endzeitlich' karakteriseert. Dat klinkt heel dramatisch: het einde der tijden. Maar als we dat 'eschatos' – het laatste of einde – niet al te dramatisch Bijbels opvatten en Kimmerles achtergrond als Hegelkenner in de duiding ervan meenemen, dan begrijpen we dat zijn kritiek iets heel concreets beoogt: een poging om door oude, gedateerde concepten heen te denken om nieuwe concepten die verspreid en nog ongearticuleerd in kranten, commentaren en wetenschappelijke teksten gebruikt worden, in hun onderlinge systematiek te doordenken.

Denken is voor hem onlosmakelijk verbonden met de maatschappelijke werkelijkheid. Ook al vormt de

wereldwijde expansie van het neoliberale kapitalisme de politiek-economische basis, dit betekent niet dat het denken volledig daartoe kan worden gereduceerd. Dat marxisme heeft hij dan allang achter zich gelaten. Met het gedachtegoed van Heidegger, Adorno, maar vooral van Derrida, Irigaray en Foucault schetst Kimmerle de contouren van een ander denken, een - zoals dat in die dagen heet - 'alternatief' denken. Het gaat hem om dit 'alter', om het Andere. De thema's die hij aansnijdt zijn alle op zich modaliteiten van dit Andere: gemarginaliseerde vrouwen, gemanipuleerde natuur en uitgesloten vreemdelingen. In 1985 haalt hij Luce Irigaray naar de EUR als gasthoogleraar Vrouwenstudies en organiseert hij het eerste grote congres in Nederland over 'Het denken van het Andere'.

Niet alleen de natuur, ook vreemdelingen zijn altijd de iconen geweest van het bedreigende Buiten, van het Andere. Kimmerle laat echter zien dat er geen Buiten meer is. We hebben, zo stelt hij, een denken, een 'logos' nodig van het ons omringende milieu – *oikos* – en van dat wat ons vreemd – *xenos* – is. Van dat dus wat ons begrenst. De filosofische kern van dit alternatieve denken is een *ecologie* en een *xenologie*. Maar hoe is het anders-zijn van dit Andere te denken zonder dat we dit tot onze natuurvijandige en xenofobe categorieën reduceren? Hoe kunnen we dit anders-zijn daadwerkelijk respecteren in plaats van het louter formeel te tolereren of te gedogen? Kunnen we het onoverbrugbare verschil als een spanningsveld zien, dat ons leven verrijkt in plaats van verarmt? Kunnen we misschien wel *veranderen*? Er zijn tegenkrachten nodig. Andere culturen en andere leefwijzen kunnen deze bieden.

1988-2016: Tussen Europa en Afrika

Kimmerles Afrika periode begint in februari 1988, wanneer hij samen met Cobi van der Laan, naar Dar el Salaam in Tanzania afreist. Tanzania is een intellectuele broedplaats. Vluchtelingen uit Zuid-Afrika, Mozambique, Congo, die door hun politieke overtuigingen niet meer veilig zijn, vinden daar hun toevlucht. Hier komt hij in contact met de filosoof Ernest Wamba dia Wamba en de katholieke zuster Maria G.Kente. Zij vertellen hem over een conferentie in Mombassa in Kenia die datzelfde jaar zal plaatsvinden. Kimmerle meldt zich meteen aan. Daar ontmoet hij de Zuid-Afrikaanse filosoof Mogobe Ramose, die later kort in Tilburg zal doceren. Zijn contact met Afrika en Afrikaanse filosofen is vanaf het eerste bezoek zo intensief, dat het bijna is alsof hij er iets herkent, dat al lange tijd in zijn eigen denkwereid

aanwezig is. Vanaf 1988 zal hij twintig jaar lang ieder jaar langere periodes in Afrika verblijven. Hij markeert zijn leven als 'tussen Europa en Afrika'.

Achteraf bezien blijkt het differentiedenken voor Kimmerle slechts de opmaat naar een nieuw denken te zijn geweest: een interculturele filosofie met de dialoog als methode. 'Daarom zal de filosofie in de huidige wereld intercultureel zijn of zij zal niets anders zijn dan een academische activiteit zonder maatschappelijke relevantie.' Voor de uitwisseling met Afrikaanse filosofen en filosofieën en voor intercultureel filosoferen in het algemeen acht Kimmerle de dialoog het meest geschikt. Hij onderscheidt hierin drie fasen. In aansluiting op zijn leermeester Gadamer geeft hij aan dat de dialoog begint met een bewustzijn van je eigen vooroordelen. Vervolgens stel je jezelf open om te luisteren. Om daadwerkelijk intercultureel te filosoferen is het noodzakelijk om langere perioden in de andere cultuur door te brengen. Een laatste voorlopig afsluitende beweging is een terugkeer naar het eigene, waarbij de balans wordt opgemaakt van de uitkomsten van de dialogen. In tegenstelling tot bij Gadamer vindt hier echter nooit een volledige horizonversmelting plaats. De onoplosbare spanning tussen verschillen die Kimmerle in zijn differentiedenken heeft ontwikkeld in zijn kritiek op Hegels totalistische, synthetiserende denken, blijft ook in het intercultureel filosoferen gehandhaafd.⁷

Na zijn eerste ervaringen in Afrika nodigt Kimmerle in 1989 Afrikaanse filosofen op de Erasmusuniversiteit in Rotterdam uit voor de conferentie *I, we and body*. Dit markeert het begin van een meerjarige uitwisseling met Afrikaanse en Europese filosofen, maar ook met denkers uit Azië en India. Nederlandse antropologen en filosofen van diverse universiteiten sluiten zich daarbij aan. In het Centre Pompidou in Parijs opent datzelfde jaar de expositie *Magiciens de la Terre*. Voor het eerst in Europa is er een expositie van hedendaagse Afrikaanse kunst te zien buiten een etnografisch en antropologisch kader. Kimmerle beweegt zich steeds meer in circuits buiten de academische filosofie en is een graag geziene gast bij de Filosofie Oost-West, de School voor Comparatieve Filosofie van Ulrich Libbrecht in Antwerpen en de Internationale School Voor Wijsbegeerte in Leusden. Maar het internationaal debat blijft een academische focus: samen met de Duits-Indiase filosoof Ram Adhar Mall richt hij de reeks *Studies in Intercultural Philosophy* (Rodopi/Brill) op waarin inmiddels 25 boeken zijn uitgekomen. Door al deze initiatieven en projecten wordt Kimmerles in het differentiedenken gewortelde intercultureel denken internationaal op de kaart gezet.

Op het wereldtoneel vinden grote verschuivingen plaats. In Berlijn, de stad waar een eeuw eerder met een liniaal het Afrikaanse continent verdeeld werd onder de Europese landen, valt de muur. Op 11 februari 1990 wordt Nelson Mandela na 27 jaar gevangenschap vrijgelaten. Het betekent de afschaffing van het sinds 1948 geldende apartheidssysteem. Voor Kimmerle persoonlijk is deze periode echter een van de meest droevige uit zijn leven. In 1989 krijgen hij en Cobi een auto-ongeluk in Kenia. Zij overleeft het ongeluk niet. Kimmerle verblijft langere tijd in het ziekenhuis in Kenia. Eenmaal hersteld kiest hij voor zijn vervroegd emeritaat in 1990. Samen met het Trustfonds van de EUR wordt echter de bijzondere leerstoel 'Grondslagen van interculturele filosofie' in het leven geroepen - de eerste ter wereld - die hij tot zijn formele pensioen in 1995 bezet. In datzelfde jaar komt *Mazungumzo, dialogen tussen Afrikaanse en Westerse filosofieën* uit. Het is nog steeds het standaardwerk op het gebied van Afrikaanse filosofie in Nederland.⁸

In 1990 leert hij ook Ank Reinders kennen, een sopraan en zangpedagoog. Samen met haar reist hij vanaf die tijd het Afrikaanse continent af. Dat zij vloeiend Frans spreekt komt daarbij goed van pas. Hij blijft de weg banen voor Afrikaanse filosofieën en filosofen en organiseert gastlezingen met o.a. Mogobe Ramose, Sophie Oluwole en Kwasi Wiredu. Tegelijkertijd ondersteunt hij ook in Afrika het verder academisch vormgeven van het filosofisch vakgebied. In 1997 zet hij samen met Mogobe Ramose de filosofie faculteit op aan de University of Venda in Zuid-Afrika. Hij wordt gasthoogleraar aan diverse Afrikaanse universiteiten in Kenia, Ghana en Zuid-Afrika en ontvangt in 2003 een eredoctoraat van de Universiteit van Zuid Afrika (UNISA) in Pretoria. Het is de tijd van post-apartheid. Er is een nieuwe regering en ondanks dat er van gehoopte veranderingen op het gebied van werk en welvaart nog weinig te bemerken is, gelooft de bevolking nog in de droom van de 'rainbow nation'.

Tijdens zijn verblijf in Venda komt hij ook in aanraking met het animisme, het geloof in een bezielde wereld. Daarin staat de verhouding tussen de verschillende geesten en de harmonie in de wereld centraal. De natuurlijke dingen hebben een levenskracht, die alles doordringt, de overledenen blijven onzichtbaar aanwezig in de wereld en respect voor de aarde is vanzelfsprekend. In de traditionele houtsnijkunst speelt dit een belangrijke rol. Het gevonden hout wordt zo voorzichtig mogelijk behandeld om de natuurlijke vorm die er reeds in verscholen ligt tot haar recht te laten komen. Uiteindelijk pleit Kimmerle ervoor om het animisme als zesde

grote wereldreligie te beschouwen.⁹

Vanaf 2010 ent Kimmerle zijn dialogische manier van werken ook op het tot stand komen van zijn boeken. In 2011 verschijnt *Afrika en China in dialoog, filosofische zuid-oost dialogen vanuit westers perspectief* dat hij samen met Hans van Rappard schrijft.¹⁰ Hij blijft zijn vakgebied vernieuwen. In de interculturele dialoog was er tot dan toe weinig aandacht besteed aan dialogen tussen de filosofie uit het zuiden (Sub-Sahara Afrika) en het Oosten (India, China, Japan). In 2013 verschijnt *Heer Bommel in Afrika, religie en geloof in Marten Toonders universum en in het Afrikaans animisme*,¹¹ dat hij samen met architect Antoni Folkers schrijft. In 2014 publiceert hij samen met Renate Schepen *Filosofie van het verstaan. Een dialoog*, waarin theorie en praktijk worden gecombineerd. Zij exploreren hoe Kimmerles werk op het gebied van de interculturele dialoog inzicht biedt in grootste delijke verstaansprocessen met de dialoog als basis.

In 2015 wordt Heinz Kimmerle 85. We begrijpen inmiddels dat de klimaatverandering verstrekkende gevolgen heeft voor ons milieu en voor onze globale samenleving. De afbraak van de verzorgingsstaat scheidt onzekerheid, vluchtelingenstromen kunnen niet langer beheerst worden. Termen als hybride identiteit en superdiversiteit doen hun intrede in het filosofisch discours. Na economische en politieke vluchtelingen verwachten we de eerste ecologische vluchtelingen. Met het onomkeerbaar groeien van migratiestromen neemt ook de angst voor het effect hiervan op onze maatschappij toe. Het zijn complexe mondiale thema's die alleen benaderd kunnen worden vanuit een intercultureel en ecosociaal perspectief.

In het Liber Amicorum dat hij in december voor zijn 85ste verjaardag ontvangt denken en werken vijftien filosofen – vrienden, collega's, leerlingen – door op zijn ontwerp van het wij. Zij tonen alternatieve en nieuwe wegen om met de grote en complexe thema's uit onze huidige tijd om te gaan. De multiculturele samenleving in zijn zorg- en onderwijstaken zal echt intercultureel moeten worden, de economie echt duurzaam. De filosofie zal niet alleen intercultureel, maar ook ecosofisch moeten worden. Daarmee voegt de wijsbegeerte zich precies in die tweede Verlichting waar Heinz Kimmerle zich zijn leven lang sterk voor heeft gemaakt. Het 'wij'-denken wordt zo meer dan de programmatische schets uit 1983. De moderne ego-emancipatie kan zich voltooiën in een 21e eeuwse eco-emancipatie.

Gelijkwaardigheid en openheid kenmerken zowel Kimmerles filosofische werk als zijn persoonlijke houding. Tot op het laatste moment was hij actief. Hij bleef

reizen, lezingen geven en publiceren. Maar ondanks die nagenoeg ontelbare publicaties en vertalingen was voor hem het gesproken woord en het persoonlijke contact primair. We zullen niet meer persoonlijk met hem in dialoog kunnen gaan en zullen het moeten doen met zijn teksten. Kimmerles openheid, aanstekelijk enthousiasme, nagenoeg onuitputtelijke kennis van de filosofie, maar vooral zijn wijze medemenselijkheid zullen generaties van studenten, talloze collega's maar uiteindelijk iedereen met wie hij in gesprek kwam, blijven inspireren.

Noten

- 1 H. Oosterling en R. Schepen, *Doordenken doorwerken, intercultureel en ecosociaal denken en doen*, Garant, Antwerpen/ Apeldoorn, 2016.
- 2 H. Kimmerle, *Entwurf einer Philosophie des Wir. Schule des alternativen Denkens*, Germinal Verlag, Bochum, 1983.
- 3 H. Kimmerle, *Das Eigene anders gesehen- Ergebnisse interkultureller Erfahrungen*, Bautz, Nordhausen, 2007, p. 114-115.
- 4 H. Kimmerle, *Interculturele filosofie, een studieboek*, Garant, Antwerpen/ Apeldoorn, 2015, p. 42.
- 5 H. Kimmerle, *Vernunft und Glaube im Gleichgewicht, Ein philosophischer Lebensweg*, Karl Aber, Freiburg/ Munchen, 2010, p. 192.
- 6 H. Kimmerle, *Philosophien der Differenz. Eine Einführung*, Würzburg, 2000.
- 7 H. Kimmerle & R. Schepen, *Filosofie van het verstaan, een dialoog*, Garant, Antwerpen/ Apeldoorn, 2014, p. 36.
- 8 H. Kimmerle, Mazungumzo, *Dialogen tussen Afrikaanse en Westerse filosofieën*, Boom, Amsterdam, 1995.
- 9 H. Kimmerle, *Vernunft und Glaube im Gleichgewicht, Ein philosophischer Lebensweg*, Karl Aber, Freiburg/ Munchen, 2010, p. 219.
- 10 H. Kimmerle en H. Van Rappard, *Afrika en China in dialoog, filosofische zuid-oost dialogen vanuit westers perspectief*, Garant, Apeldoorn/ Antwerpen, 2011.
- 11 H. Kimmerle & Antoni Folkers, *Heer Bommel in Afrika, religie en geloof in Marten Toonders universum en in het Afrikaans animisme*, Garant, Apeldoorn/ Antwerpen, 2013.
- 12 H. Oosterling, *Interkulturalität im Denken Heinz Kimmerles. Interkulturelle Bibliothek*, Band 44, Bautz, Nordhausen, 2005.